

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων
Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων
Διεύθυνση Προγραμμάτων
Τμήμα Συνεργασίας με ΟΤΑ & Φορείς

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΕΝΗΛΙΚΩΝ

Πιέρα Λευθεριώτου

Η μαθησιακή διεργασία των ενηλίκων καθορίζεται από πλήθος αλληλεξαρτώμενων παραγόντων, των οποίων ο ρόλος και η λειτουργία δεν έχει εύκολα προβλέψιμη έκβαση ούτε εξασφαλισμένο αποτέλεσμα. Στη συνέχεια αναλύονται οι βασικές παράμετροι που επιδρούν και καθορίζουν την εκπαιδευτική διεργασία στην εκπαίδευση ενηλίκων.

A. Χαρακτηριστικά ενηλίκων εκπαιδευομένων

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ενηλίκων εκπαιδευομένων που τους διαφοροποιούν από τους ανήλικους εκπαιδευόμενους είναι τα ακόλουθα:

- είναι εξ' ορισμού ενήλικοι και τείνουν προς τον αυτοκαθορισμό
- βρίσκονται σε εξελισσόμενη διεργασία ανάπτυξης
- διαθέτουν γνώσεις και εμπειρίες καθώς και διαμορφωμένες αντιλήψεις
- συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διεργασία με δεδομένες προθέσεις και προσδοκίες
- έχουν διαμορφώσει προσωπικούς τρόπους μάθησης
- έχουν υποχρεώσεις, καθήκοντα και δεσμεύσεις

- 1) Ως ενήλικοι επιθυμούν και επιδιώκουν τον αυτοκαθορισμό, τη χειραφέτηση και την ενεργητική συμμετοχή στη διαμόρφωση των καταστάσεων που τους αφορούν. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται το ενεργητικό ενδιαφέρον τους και τη διάθεσή τους για ενεργητική συμμετοχή και στο πεδίο της εκπαίδευσης. Επιθυμούν να συμμετέχουν σε όλα τα στάδια ενός προγράμματος εκπαίδευσης (σχεδιασμός, συνθήκες υλοποίησης, εκπαιδευτική διαδικασία). Όπως και στις υπόλοιπες δραστηριότητες της ζωής τους, έτσι και στην εκπαίδευση, επιθυμούν να αντιμετωπίζονται ως υπεύθυνα άτομα, να ζητείται

η γνώμη τους, να μην αντιμετωπίζονται όπως οι ανήλικοι μαθητές. Συχνά αμφισβητούν το περιεχόμενο και τις διαδικασίες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα οποία συμμετέχουν, επειδή θεωρούν ότι δεν ανταποκρίνονται σε όσα επιθυμούν να μάθουν. Αρκετές φορές όμως, παρά την ενηλικιότητα και όσα αυτή συνεπάγεται, οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι αναμένουν να αντιμετωπιστούν και να καθοδηγηθούν ως παιδιά στη διάρκεια της εκπαιδευτικής διεργασίας, απεμπολούν την ενηλικιότητά τους και υιοθετούν παθητικό ρόλο ή ακόμα και αρνητισμό.

- 2) Οι διεργασίες ανάπτυξης και εξέλιξης δεν σταματούν με την ενηλικίωση. Αλλαγές και εξελίξεις συμβαίνουν στη ζωή των ενηλίκων σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα –φυσική κατάσταση, διανοητικό επίπεδο, συναισθήματα, σχέσεις, ενδιαφέροντα, επαγγελματική ζωή κ.ά. Οι αλλαγές αυτές επηρεάζουν και την εκπαιδευτική διαδικασία και δεν είναι πάντα εύκολο να εντοπιστούν και να ληφθούν υπόψη. Πολλές φορές οι εκπαιδευτές αναγνωρίζουν τις προσωπικές τους διεργασίες εξέλιξης, αλλά δεν αποδέχονται εύκολα ότι και οι εκπαιδευόμενοι βρίσκονται στην ίδια κατάσταση. Η ευαισθησία απέναντι στους εκπαιδευόμενους και η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η εκπαιδευτική εμπειρία αποτελεί μέρος αυτής της συνεχιζόμενης και εξελισσόμενης διεργασίας βοηθούν τον εκπαιδευτή να ανταποκριθεί καλύτερα στις απαιτήσεις και τις προσδοκίες των ενηλίκων εκπαιδευομένων.
- 3) Κάθε εκπαιδευόμενος διαθέτει συγκεκριμένο φάσμα γνώσεων και εμπειριών τις οποίες «κουβαλά» στην εκπαιδευτική διαδικασία και οι οποίες μπορεί να αποτελέσουν «πηγή» μάθησης για την ομάδα των εκπαιδευομένων, αν είναι σχετικές με το αντικείμενο εκπαίδευσης, αλλά και αφετηρία για την προσωπική οικοδόμηση νέας γνώσης για τον ίδιο, εφ' όσον αναγνωρίζεται, γίνεται αποδεκτή και αξιοποιείται από τον εκπαιδευτή. Η απόρριψη της εμπειρίας του πολλές φορές εκλαμβάνεται από τον εκπαιδευόμενο ως προσωπική απόρριψη, με αποτέλεσμα την πρόκληση αρνητικών συναισθημάτων που οδηγούν σε αρνητικές αντιδράσεις και στάσεις στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Από την άλλη, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η προηγούμενη εμπειρία, οι υπάρχουσες γνώσεις και οι διαμορφωμένες αντιλήψεις και στάσεις των ενηλίκων εκπαιδευομένων ενδέχεται να μην είναι κατάλληλες ή χρήσιμες για την πραγματοποιούμενη εκπαίδευση. Απαιτείται τότε να συντελεστεί η διεργασία της «απομάθησης», προτού προσεγγιστεί το

νέο διδακτικό αντικείμενο. Η διεργασία αυτή είναι ιδιαίτερα επίπονη και δύσκολη, γιατί συχνά πρόκειται για γνώσεις και πεποιθήσεις βαθιά ριζωμένες, με ιδιαίτερη συναισθηματική επένδυση και φόρτιση, συνεπώς κάθε απόπειρα μετασχηματισμού τους μπορεί να εκληφθεί από τους εκπαιδευόμενους ως απειλή για την αυτοπεποίθησή τους και να πλήξει την αυτοεκτίμησή τους.

- 4) Οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι συμμετέχουν στα εκπαιδευτικά προγράμματα έχοντας κάποια εσωτερική αίσθηση ανάγκης. Όταν αποφασίζουν να συμμετάσχουν σε ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης το κάνουν συνήθως για συγκεκριμένους λόγους, που σχετίζονται με τη φάση ζωής που διανύουν και τις ανάγκες που προκύπτουν κατά τη διάρκειά της. Έρχονται λοιπόν στην εκπαίδευση με συγκεκριμένους στόχους οι οποίοι μπορεί να είναι επαγγελματικοί (απόκτηση επαγγελματικών γνώσεων και δεξιοτήτων), κοινωνικοί (π.χ. συμβουλευτική γονέων για την επιτυχή εκπλήρωση του γονεϊκού ρόλου), προσωπικής ανάπτυξης (π.χ. προγράμματα ελεύθερου χρόνου), απόκτησης κύρους (π.χ. κοινωνική καταξίωση ή επαγγελματική άνοδος με την απόκτηση γνώσεων ή τίτλων σπουδών). Στις περιπτώσεις που στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας επιτευχθεί ο εντοπισμός και η ικανοποίηση των αναγκών των εκπαιδευομένων, τότε ενισχύεται το κίνητρο για μάθηση. Άλλοτε, η αίσθηση ανάγκης των εκπαιδευομένων μπορεί να είναι συγκεκριμένη ή αόριστη ή ενδέχεται να συμμετέχουν υποχρεωτικά και όχι κατόπιν επιλογής ή ακόμα λόγω οικονομικών κινήτρων (π.χ. επιδότηση). Επειδή συνήθως η συμμετοχή σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα σημαίνει παραμερισμό άλλων ενδιαφερόντων και προτεραιοτήτων, οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι έχουν συγκεκριμένες προσδοκίες από την εκπαίδευση. Οι προσδοκίες αυτές σχετίζονται με την ικανοποίηση των προαναφερθέντων στόχων, ενώ σε μεγάλο βαθμό καθορίζονται από τις στάσεις τους απέναντι στην εκπαίδευση. Οι στάσεις αυτές διαμορφώθηκαν από την προϋπάρχουσα εμπειρία τους τόσο από βιώματα μαθητικής ηλικίας όσο και από μετέπειτα εκπαιδευτικές εμπειρίες που απέκτησαν ως ενήλικοι. Αν μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην οποία συμμετέχουν αξιοποιηθούν οι θετικές στάσεις και μετασχηματιστούν οι αρνητικές, θα επιτευχθούν στόχοι του εκπαιδευτικού προγράμματος. Κάποτε όμως οι εκπαιδευόμενοι έχουν διαμορφώσει στάσεις απέναντι στην εκπαίδευση που οδηγούν σε αναζήτηση έτοιμων γνώσεων και όχι σε ενεργητική συμμετοχή, ενώ άλλοτε η χαμηλή

αυτοεκτίμηση και η πεποίθηση ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο επίπεδο του προγράμματος, τους προκαλεί αρνητικά συναισθήματα και παραίτηση που δυσχεραίνουν την εκπαιδευτική διαδικασία.

- 5) Οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι έχουν -εκτός από την παρακολούθηση του εκπαιδευτικού προγράμματος στο οποίο συμμετέχουν- πολλά καθήκοντα και δεσμεύσεις που απορρέουν από τους κοινωνικούς τους ρόλους (σύζυγοι, γονείς, εργαζόμενοι κτλ.). Ορισμένες φορές οι σχέσεις αυτές μπορεί να λειτουργούν υποστηρικτικά, προς όφελος της εκπαιδευτικής διαδικασίας (π.χ. εμπύχωση από το οικογενειακό ή το φιλικό περιβάλλον), ενώ άλλοτε, τα καθήκοντα με τα οποία είναι επιφορτισμένοι αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στην πορεία της εκπαίδευσής τους (εμπόδια στη μάθηση).

B. Εμπόδια στη μάθηση που αντιμετωπίζουν οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι

Η μαθησιακή πορεία των ενηλίκων δεν είναι απρόσκοπτη και ευθύγραμμη. Συναντά πλήθος εμποδίων, τα οποία αν δεν αντιμετωπιστούν με κατάλληλο τρόπο μπορεί να καταστήσουν αναποτελεσματική την εκπαίδευση ή ακόμα και να προκαλέσουν τη διακοπή της.

Τα εμπόδια αυτά μπορούν να καταταχθούν σε δύο κατηγορίες:

- **Εξωτερικά εμπόδια**
 - Κακή οργάνωση του εκπαιδευτικού προγράμματος (στόχοι, συντονισμός, χώροι, εποπτικά μέσα κ.ά.)
 - Κοινωνικές υποχρεώσεις και καθήκοντα των ενηλίκων εκπαιδευομένων που δυσκολεύουν την εκπαιδευτική τους πορεία
 - Εξωτερικοί παράγοντες που δυσκολεύουν την εκπαιδευτική διαδικασία (π.χ. ζέστη, θόρυβος)
- **Εσωτερικά εμπόδια**
 - Προϋπάρχουσες εμπειρίες, γνώσεις, στάσεις, στις οποίες οι εκπαιδευόμενοι έχουν επενδύσει συναισθηματικά, με αποτέλεσμα να προσκολλώνται σε αυτές
 - Ψυχολογικοί παράγοντες (άγχος που οφείλεται σε πολλά αίτια, όπως φόβος αποτυχίας, κριτικής, γελοιοποίησης, αβεβαιότητα για το αν θα ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εκπαίδευσης)

Η ύπαρξη εσωτερικών εμποδίων στη μάθηση οδηγεί πολλές στην ανάπτυξη εκ μέρους των εκπαιδευομένων μηχανισμών άμυνας που εκδηλώνονται άλλοτε με ήπιο τρόπο (π.χ. αρνητισμός, εκλογίκευση, μετατόπιση συζήτησης) και άλλοτε εντονότερα (άμεση ή έμμεση παραίτηση από την εκπαιδευτική διαδικασία).

Όλα τα χαρακτηριστικά των ενήλικων εκπαιδευομένων που αναφέρθηκαν προηγουμένως μπορεί να έχουν διττό ρόλο στην μαθησιακή πορεία. Μπορεί να λειτουργήσουν ως καταλύτες για δημιουργική και αποτελεσματική μάθηση, μπορεί όμως να αποτελέσουν και τροχοπέδη.

Γ. Προϋποθέσεις αποτελεσματικής μάθησης ενηλίκων

Λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά του ενήλικου εκπαιδευομένου και το ρόλο τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, καταλήγουμε στις παρακάτω προϋποθέσεις που ευνοούν την αποτελεσματική μάθηση:

- **Επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι οι εκπαιδευόμενοι**
 - ✓ Η εκπαιδευτική διαδικασία ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των εκπαιδευομένων
 - ✓ Αξιοποιούνται οι γνώσεις και οι εμπειρίες των εκπαιδευομένων
 - ✓ Οι εκπαιδευτικοί στόχοι του προγράμματος διατυπώνονται με σαφήνεια στους εκπαιδευόμενους για να διαπιστώνεται κατά πόσο ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους
 - ✓ Λαμβάνονται υπόψη οι προτιμώμενοι τρόποι μάθησης των εκπαιδευομένων στην οργάνωση της διδασκαλίας
 - ✓ Διερευνώνται τα εμπόδια στη μάθηση που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευόμενοι και αναζητούνται τρόποι υπέρβασής τους
 - ✓ Η εκπαίδευση έχει εθελοντικό χαρακτήρα, αφού κάθε είδους πίεση προς τους ενήλικους για συμμετοχή σε μία εκπαιδευτική διαδικασία έχει σχεδόν πάντα αρνητικά αποτελέσματα
 - ✓ Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι άψογα οργανωμένο σε όλα τα επίπεδα (σχεδιασμός, εκπαιδευτική διαδικασία, υλοποίηση)

- **Ενθαρρύνεται και επιδιώκεται η ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία**
 - ✓ Χρησιμοποιούνται ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές στην εκπαιδευτική διαδικασία
 - ✓ Επιδιώκεται η ευρετική πορεία προς τη γνώση, έτσι ώστε μετά το τέλος της εκπαίδευσης ο εκπαιδευόμενος να μπορεί να συνεχίσει μόνος τη μαθησιακή του πορεία
 - ✓ Καλλιεργείται κριτικός τρόπος σκέψης

- **Επιδιώκεται η δημιουργία μαθησιακού κλίματος που χαρακτηρίζεται από ουσιαστική επικοινωνία, πνεύμα συνεργασίας και αμοιβαίο σεβασμό**
 - ✓ Καλλιεργούνται αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ εκπαιδευτών και εκπαιδευομένων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ειλικρίνεια, σεβασμό, αποδοχή. Ο εκπαιδευτής λειτουργεί ως συντονιστής και εμπνευστής στην εκπαιδευτική διαδικασία
 - ✓ Καλλιεργούνται σχέσεις συνεργασίας, αμοιβαίου σεβασμού και εμπιστοσύνης μεταξύ των εκπαιδευομένων, οι οποίοι λειτουργούν ως ομάδα

Δ. Η εκπαιδευτική ομάδα στην εκπαίδευση ενηλίκων

Δ.1. Η επικοινωνία μέσα στην εκπαιδευτική ομάδα

Η αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ των μελών μιας εκπαιδευτικής ομάδας διευκολύνει τη λειτουργία της, αφού η ποιότητα της επικοινωνίας που θα διαμορφωθεί μεταξύ εκπαιδευτή-εκπαιδευομένων και κάθε εκπαιδευόμενου με τους υπόλοιπους αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την εξέλιξη της διεργασίας μέσα στην ομάδα. Η επικοινωνία, διαρκής και πάντα παρούσα στη διεργασία της ομάδας (ακόμα και όταν ένα μέλος δεν μιλάει εκπέμπει ένα μήνυμα π.χ. «δεν επιθυμώ να μιλήσω», «δεν με ενδιαφέρει η συζήτηση») συνιστά σύνθετη και πολύπλευρη λειτουργία. Η ύπαρξη διαφορετικού είδους μηνυμάτων (π.χ. λεκτικό, μη λεκτικό), που λειτουργούν σε δύο επίπεδα (περιεχόμενο-πληροφορίες, συναισθηματικό) προκαλούν συχνά δυσκολίες στην επικοινωνία, οι οποίες προέρχονται από πολλούς και διαφορετικούς λόγους, όπως αντιφατικότητα (π.χ. ασυμφωνία λεκτικού με εξωλεκτικό μέρος), ασάφεια, λανθασμένη ερμηνεία κ.ά. Το πλαίσιο (διαπροσωπικές σχέσεις, χώρος,

τόπος, χρόνος) μέσα στο οποίο εντάσσεται κάθε επικοινωνιακή «συναλλαγή» επηρεάζει την αποτελεσματικότητά της. Ο σημαντικότερος όμως παράγοντας που επιδρά στην επικοινωνία είναι η διαφορετική και υποκειμενική αντίληψη της πραγματικότητας από κάθε άτομο (σύμφωνα με το σύστημα αντιλήψεων που έχει διαμορφώσει), που έχει ως αποτέλεσμα καθένας να εστιάζει σε διαφορετικά σημεία στην προσπάθεια κατανόησης του ίδιου μηνύματος, γεγονός που οδηγεί πολλές φορές σε εντελώς διαφορετικές ερμηνείες, με ότι αυτό συνεπάγεται.

Η επίγνωση όλων των παραπάνω παραγόντων σε συνδυασμό με την αυτοεκτίμηση (γνώση και αποδοχή του εαυτού, κατά συνέπεια και των άλλων) αποτελούν προϋποθέσεις για αποτελεσματική επικοινωνία.

4.2. Η λειτουργία της εκπαιδευτικής ομάδας

Η εκπαιδευτική ομάδα που συγκροτείται από ενήλικους εκπαιδευόμενους έχει τα χαρακτηριστικά που προκύπτουν από τον ορισμό της έννοιας της ομάδας και αναπτύσσει τη δυναμική που χαρακτηρίζει τις ομάδες γενικότερα. Λειτουργεί μέσα σε πλαίσια που καθορίζονται από: τις αρχές εκπαίδευσης ενηλίκων, το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, την οργάνωση και δομή του φορέα που υλοποιεί το πρόγραμμα, το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο.

Η προσωπική άποψη περί ομάδας που έχει διαμορφώσει κάθε μέλος της (εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτής) και η οποία βασίζεται σε εμπειρίες και βιώματα καθορίζουν τον τρόπο προσέγγισης και συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία σε ομάδες και συνθέτουν το «κλίμα» που θα δημιουργηθεί τελικά. Τα σημαντικότερα εμπόδια για την αποτελεσματική επικοινωνία μέσα στην ομάδα σχετίζονται κυρίως με τις προγενέστερες εμπειρίες των μελών της ομάδας που συνθέτουν την εμπειρία της ομάδας ως συνόλου και με λανθασμένες και άτοπες παραδοχές για τα άλλα μέλη της ομάδας, βασισμένες σε μία αρχική εντύπωση.

Εκτός από τους ρόλους εκπαιδευτή και εκπαιδευομένων των οποίων το περιεχόμενο καθορίζεται από την αρχή της λειτουργίας της εκπαιδευτικής ομάδας σύμφωνα με τις αρχές εκπαίδευσης ενηλίκων, κατά τη διάρκεια της διεργασίας της ομάδας τα μέλη της αναλαμβάνουν και άλλους ρόλους οι οποίοι χαρακτηρίζουν τον τρόπο συμμετοχής τους στην ομάδα (π.χ. ηγέτης ομάδας, ηγέτης έργου, αμφισβητίας, αποδιοπομπαίος, εμψυχωτής, «διαίτερος» κ.ά.). Κάθε ομάδα έχει το δικό της ιδιαίτερο τρόπο διαμόρφωσης και κατανομής ρόλων στα μέλη της, αφού κάθε ομάδα αναπτύσσει τη δική της διεργασία με ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο. Η ανάληψη ρόλων αυτού του είδους εκ μέρους των μελών της ομάδας είναι απαραίτητη για τη

λειτουργία της, καθώς οι ρόλοι αποτελούν αλληλένδετους και συμπληρωματικούς κρίκους της ευρύτερης διεργασίας. Δυσλειτουργία της ομάδας προκύπτει στην περίπτωση που οι ρόλοι παγιώνονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα και σε συγκεκριμένες μορφές έκφρασης χωρίς να εναλλάσσονται μεταξύ περισσοτέρων μελών και στην περίπτωση που η παρουσία τους δεν αξιοποιείται προς όφελος της διεργασίας της ομάδας, αλλά θεωρείται ενοχλητική και αγνοείται.

Σύμφωνα με όσα προαναφέρονται σχετικά με τη διεργασία της εκπαιδευτικής ομάδας, ο εκπαιδευτής οφείλει να αντιμετωπίζει την κάθε ομάδα ως μοναδική, με εξελισσόμενη διεργασία, να κατανοεί τα πλαίσια μέσα στα οποία αυτή λειτουργεί και να αξιοποιεί τους αναδυόμενους κάθε φορά ρόλους προς όφελος της ομάδας, έχοντας επίγνωση της προσωπικής του προσέγγισης με όσα αυτή συνεπάγεται. Τέλος, να παραμένει «ανοικτός», ώστε να εξελίσσεται μαζί με την κάθε ομάδα, μαθαίνοντας από τις εμπειρίες που αποκομίζει.

Ε. Ο ρόλος του εκπαιδευτή ενηλίκων

Ο ρόλος του εκπαιδευτή ενηλίκων είναι ρόλος σύνθετος και απαιτητικός. Κάθε ομάδα εκπαιδευομένων που συντονίζει είναι διαφορετική από τις άλλες -ως προς τα χαρακτηριστικά των μελών της, τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες και προσδοκίες, τους προσωπικούς τρόπους μάθησης- και χρειάζεται να συντονίζει την εκπαιδευτική διαδικασία και να οδηγεί την ομάδα στην επίτευξη του στόχου της χωρίς να της επιβάλλει τις απόψεις του, ενθαρρύνοντας και εξασφαλίζοντας την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων. Με δεδομένη την εκπαιδευτική μεθοδολογία της εκπαίδευσης ενηλίκων και τις ιδιαιτερότητες των εκπαιδευομένων (κάθε ομάδα ενηλίκων είναι μοναδική, αλλά και μέσα στην ίδια ομάδα υπάρχουν διαφορές ως προς τα χαρακτηριστικά των μελών της) το παραδοσιακό δασκαλοκεντρικό «μοντέλο» εκπαίδευσης είναι ανεπαρκές και ακατάλληλο. Ο δάσκαλος-αυθεντία, ο «μεταδότης» προκαθορισμένων γνώσεων, παραχωρεί τη θέση του στον εμπυχωτή, που σχεδιάζει και συντονίζει την εκπαιδευτική διεργασία, δομώντας σχέσεις, διαγιγνώσκοντας ανάγκες, εμπλέκοντας ενεργητικά τους εκπαιδευόμενους. Ο ρόλος του εκπαιδευτή ενηλίκων δεν είναι στατικός. Μπορεί να είναι ταυτόχρονα εμπυχωτής, συντονιστής, διαμεσολαβητής, παρακινητής, σύμβουλος, εμπνευστής, υποκινητής, εισηγητής, αλλάζοντας διαδοχικά ρόλους στο πλαίσιο της ίδιας εκπαιδευτικής διαδικασίας, ανάλογα με τις ανάγκες της ομάδας του.

Για να μπορέσει να ανταποκριθεί στο ρόλο αυτό, ο εκπαιδευτής χρειάζεται να κατέχει πολλές και διαφορετικές δεξιότητες: να κατανοεί, να επικοινωνεί, να οργανώνει με ευελιξία, να εφαρμόζει πολλές εκπαιδευτικές τεχνικές, να είναι «ανοικτός» στην αναζήτηση, στο διάλογο, να μπορεί να αντιλαμβάνεται τη διεργασία της ομάδας, να έχει αυτογνωσία και ικανότητα αυτοαξιολόγησης.

Δεν είναι εύκολο ένας εκπαιδευτής να συγκεντρώνει ταυτόχρονα και σε ικανοποιητικό βαθμό όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Ωστόσο, η συνειδητοποίηση εκ μέρους του των απαιτήσεων του ρόλου του και η συνεχής προσπάθεια να εξελίσσεται και να βελτιώνεται μπορεί να τον οδηγήσει τόσο σε προσωπική όσο και σε επαγγελματική ολοκλήρωση.

ΣΤ. Οι εκπαιδευτικές τεχνικές

Στη συνέχεια περιγράφονται βασικές εκπαιδευτικές τεχνικές που μπορούν να αξιοποιηθούν στην εκπαιδευτική διεργασία στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων:

ΣΤ.1. Η εισήγηση

Περιγραφή-προδιαγραφές

Αναλυτική παρουσίαση ενός θέματος από τον εκπαιδευτή. Δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα 20'. Για να γίνεται κατανοητή η εισήγηση είναι απαραίτητο να έχει εισαγωγή, κυρίως μέρος, πρόλογο και επίλογο, ενώ ο εκπαιδευτής θα πρέπει να μεριμνά με διάφορους τρόπους (π.χ. διανομή σημειώσεων με τα σημαντικότερα σημεία της εισήγησης, χρήση οπτικοακουστικών μέσων κ.ά.) για την εξασφάλιση της ενεργητικής ακρόασης εκ μέρους των εκπαιδευομένων.

Πλεονεκτήματα

- Μετάδοση γνώσεων σε σύντομο χρόνο
- Ευκολότερη προετοιμασία για τον εκπαιδευτή
- Αίσθημα ασφάλειας στους εκπαιδευόμενους

Μειονεκτήματα

- Δεν επιτρέπει την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων και την παρακολούθηση εκ μέρους του εκπαιδευτή της μαθησιακής πορείας της ομάδας

Ωστόσο, αν είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθεί η εισήγηση, μπορεί να εμπλουτισθεί με άλλες τεχνικές (π.χ. συζήτηση, εργασία σε ομάδες, ασκήσεις κ.ά.)

ΣΤ.2. Ερωτήσεις-απαντήσεις

Περιγραφή-προδιαγραφές

Πρόσβαση στη μάθηση μέσω ερωταποκρίσεων. Οι ερωτήσεις τίθενται από τον εκπαιδευτή προς τους εκπαιδευόμενους, αλλά και αντίστροφα. Οι ερωτήσεις πρέπει να απευθύνονται σε όλους, να είναι «ανοικτές», επαγωγικές και να ωθούν σε τεκμηριωμένους συλλογισμούς. Να αποφεύγονται οι «ψευδο-ερωτήσεις» (π.χ. «Κι εσείς δεν πιστεύετε ότι...;») και οι ρητορικές ερωτήσεις. Αν οι εκπαιδευόμενοι δεν απαντήσουν αμέσως, ο εκπαιδευτής να μη σπεύδει να δώσει την απάντηση. Συνήθως χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλες τεχνικές, κυρίως την άσκηση ή την εισήγηση.

Πλεονεκτήματα

- Αυτενέργεια εκπαιδευομένων, επικοινωνιακό και συμμετοχικό κλίμα
- Ανάπτυξη κριτικής ικανότητας
- Λεπτομερής προσέγγιση θέματος
- Διαπίστωση βαθμού κατανόησης του θέματος και αναγκών των εκπαιδευομένων

Μειονεκτήματα

- Χρονοβόρα διαδικασία
- Πιθανές παρεμβάσεις εκτός θέματος
- Δεν εξασφαλίζεται συμμετοχή όλων των εκπαιδευομένων
- Δεν βασίζεται στην πράξη

ΣΤ.3. Συζήτηση

Περιγραφή-προδιαγραφές

Ανταλλαγή απόψεων μέσα στην εκπαιδευτική ομάδα, με στόχο τη σταδιακή προσέγγιση ενός θέματος. Διεξάγεται σε επίπεδο υπο-ομάδων ή στην ολομέλεια. Ισχύουν οι προδιαγραφές των ερωτήσεων-απαντήσεων, αλλά απαιτείται καλή προετοιμασία εκπαιδευτή και εκπαιδευομένων για το θέμα που θα συζητηθεί. Απαραίτητο είναι να δίνονται διευκρινήσεις από τον εκπαιδευτή για τη διαδικασία (π.χ. χρονική διάρκεια, στάδια, μεθοδολογία). Μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με άλλες εκπαιδευτικές τεχνικές. Ιδιαίτερα χρήσιμη μπορεί να είναι κατά

την έναρξη της προσέγγισης ενός ζητήματος, ώστε οι εκπαιδευόμενοι να προβληματιστούν γύρω από το ζήτημα αυτό, εξετάζοντας διάφορες πτυχές του.

Πλεονεκτήματα

- Ανάπτυξη ικανότητας συνεργασίας εκπαιδευομένων
- Όλα τα πλεονεκτήματα των ερωτήσεων-απαντήσεων

Μειονεκτήματα

- Προϋποθέτει γνώσεις των εκπαιδευομένων για το θέμα
- Όλα τα μειονεκτήματα των ερωτήσεων-απαντήσεων

ΣΤ.4. Καταιγισμός ιδεών (brainstorming)

Περιγραφή-προδιαγραφές

Πολυεπίπεδη εξέταση ενός θέματος ή μιας έννοιας, μέσω της υποκίνησης των διδασκομένων να προβούν σε ελεύθερη, αυθόρμητη έκφραση ιδεών. Δεν έχει σημασία αν οι εκπαιδευόμενοι γνωρίζουν το θέμα. Ζητούμενο είναι να συμβάλουν στην εξέτασή του με όποια ιδέα ή πρόταση έρχεται στο μυαλό τους ακόμα και αν αυτή φαίνεται φανταστική ή απραγματοποίητη. Ο εκπαιδευτής θέτει το ζήτημα ή το ερώτημα, οι εκπαιδευόμενοι εκφράζουν τις ιδέες τους οι οποίες ταυτόχρονα καταγράφονται από τον εκπαιδευτή χωρίς να σχολιάζονται. Στη συνέχεια γίνεται κατηγοριοποίηση των ιδεών και σχολιασμός με την τεχνική των ερωτήσεων-απαντήσεων ή της συζήτησης. Τέλος, ο εκπαιδευτής προβαίνει στη σύνθεση όσων συζητήθηκαν.

Πλεονεκτήματα

- Υψηλός βαθμός συμμετοχής
- Αξιοποίηση της δημιουργικότητας και των εμπειριών των συμμετεχόντων
- Ανάπτυξη της ελεύθερης έκφρασης, της κριτικής σκέψης, της συνεργασίας

Μειονεκτήματα

- Ορισμένοι εκπαιδευόμενοι μπορεί να μη συμμετέχουν
- Μπορεί να διολισθήσει σε επίδειξη φαντασίας και σε μη δημιουργική παράθεση ιδεών

ΣΤ.5. «Χιονοστιβάδα» (snowballing)

Περιγραφή-προδιαγραφές

Αποσκοπεί στην ανταλλαγή απόψεων με στόχο τον προβληματισμό για ένα ζήτημα. Κάθε εκπαιδευόμενος ατομικά επεξεργάζεται το θέμα για 3-4 λεπτά. Συγκρίνει τα σχόλιά του με το διπλανό του για 8-10 λεπτά, εντοπίζοντας κοινά σημεία και διαφορές, αλληλοσυμπληρώνόμενοι κτλ. Η ίδια δραστηριότητα επαναλαμβάνεται σε ομάδες των τεσσάρων (οι δύο δυάδες που συνεργάστηκαν). Στο τέλος οι απόψεις των ομάδων παρουσιάζονται στην ολομέλεια, γίνεται σύνθεσή τους και εξάγονται συμπεράσματα.

Πρόσθετα **πλεονεκτήματα** σε σχέση με τις τεχνικές των ερωτήσεων-απαντήσεων και της συζήτησης είναι ότι δεν είναι χρονοβόρα δραστηριότητα, δε γίνονται παρεμβάσεις εκτός θέματος και η τεχνική βασίζεται τόσο στο λόγο όσο και στην πράξη.

ΣΤ.6. Ασκήσεις

Η τεχνική αφορά ασκήσεις που γίνονται στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας ενός προγράμματος και όχι την πρακτική άσκηση σε επαγγελματικούς χώρους, η οποία ακολουθεί τη θεωρητική κατάρτιση.

Περιγραφή-προδιαγραφές

Ατομική ή συλλογική εργασία με ποικίλες μορφές: επεξεργασία ζητήματος, λύση προβλήματος, διεξαγωγή πειράματος κ.ά. Διαρκεί από λίγα λεπτά έως λίγες ώρες και στόχος της είναι να οδηγηθούν οι εκπαιδευόμενοι σε δράση, την οποία ακολουθεί ανάλυση των αποτελεσμάτων και της εμπειρίας, άντληση γενικών αρχών, σύνδεση με θεωρία. Οι οδηγίες των ασκήσεων πρέπει να είναι σαφείς και διατυπωμένες γραπτώς, ενώ σκόπιμο είναι να τίθενται ποσοτικοποιημένα όρια της εργασίας, π.χ. «αναφέρετε 5 αιτίες.....». Σκόπιμο είναι επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις, να δίνονται εναύσματα (έντυπα ή οπτικοακουστικά) για να υποκινούνται οι εκπαιδευόμενοι να δραστηριοποιηθούν.

Πλεονεκτήματα

- Σύνδεση θεωρίας και πράξης
- Ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων, καλλιέργεια υπευθυνότητας και τόνωση αυτοπεποίθησής τους

- Δεν είναι χρονοβόρα, ενώ ταυτόχρονα προωθεί συγκεκριμένους κάθε φορά εκπαιδευτικούς στόχους

Μειονεκτήματα

- Απαιτείται προσεκτική προετοιμασία και εποπτεία από τον εκπαιδευτή
- Δεν εξετάζεται εξονυχιστικά ένα ζήτημα (όπως στη «μελέτη περίπτωσης»)

ΣΤ.7. Μελέτη περίπτωσης

Περιγραφή-προδιαγραφές

Μορφή σύνθετης άσκησης, με τα εξής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: ένα πραγματικό ή υποθετικό παράδειγμα, το οποίο αντανακλά μία ευρύτερη κατάσταση, παρουσιάζεται στους εκπαιδευόμενους με σκοπό να αναλυθεί σε βάθος και να διερευνηθούν οι εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα που αναδύονται. Χρησιμοποιείται είτε για εμπέδωση θεωρητικών γνώσεων είτε για υποκίνηση ευρετικής πορείας προς τη γνώση. Ο εκπαιδευτής επιλέγει μία περίπτωση που να μοιάζει πραγματική και να παρουσιάζει ενδιαφέρον για τους εκπαιδευόμενους και να διαθέτουν γνώσεις και εμπειρίες που να τους επιτρέπουν να την προσεγγίσουν με επιτυχή αποτελέσματα. Την παρουσιάζει στους εκπαιδευόμενους, αναλύοντας το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται αυτή (προφορικά, με γραπτό κείμενο, με κασάτα ήχου ή με βιντεοταινία). Απαντά σε ρωτήσεις και δίνει διευκρινιστικές πληροφορίες, εάν του ζητηθούν. Οι εκπαιδευόμενοι εργάζονται σε ομάδες και παρουσιάζονται στην ολομέλεια τα συμπεράσματα των ομάδων, τα οποία ο εκπαιδευτής συνθέτει, συμπληρώνει, σχολιάζει, με τρόπο ώστε να εξαχθεί το γενικό συμπέρασμα.

Πλεονεκτήματα

- Οι εκπαιδευόμενοι «πρωταγωνιστούν» στη εκπαιδευτική διαδικασία
- Συμμετέχουν ενεργητικά και αναπτύσσεται η κριτική σκέψη και η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και αντιμετώπισης θεμάτων
- Πολλές φορές οδηγεί σε αλλαγή στάσεων
- Η λεπτομερής εξέταση ενός θέματος μπορεί να συνδέεται με ευρύτερα γνωστικά πεδία και η αναγωγή σε αυτά, εκτός των άλλων, συνεπάγεται εξοικονόμηση χρόνου που μπορεί να αξιοποιηθεί για άλλες εκπαιδευτικές δραστηριότητες.

Μειονεκτήματα

- Δεν είναι εύκολο να βρεθούν περιπτώσεις που να έχουν το ίδιο ενδιαφέρον για τους εκπαιδευόμενους και για τις οποίες να διαθέτουν παραπλήσιες γνώσεις και εμπειρίες
- Η σύνθεση των συμπερασμάτων δεν είναι εύκολη, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που τα στοιχεία δεν μπορούν να αποτιμηθούν ποσοτικά
- Είναι δύσκολη η αναγωγή από το επιμέρους στο όλο
- Απαιτείται σημαντική εκπαιδευτική εμπειρία από τον εκπαιδευτή

ΣΤ.8. Παιχνίδι ρόλων

Περιγραφή-προδιαγραφές

Οι εκπαιδευόμενοι υποδύονται ρόλους που συνδέονται με μία εξεταζόμενη κατάσταση στον επαγγελματικό ή στον κοινωνικό τομέα, με στόχο να κατανοήσουν βιώνοντας βαθύτερα την κατάσταση και τις αντιδράσεις σε αυτή. Εφαρμόζεται κυρίως όταν επιδιώκεται η ανάλυση προβληματικών ή συγκρουσιακών καταστάσεων οι οποίες αφορούν ικανότητες, στάσεις, επικοινωνία, συμπεριφορά. Ο εκπαιδευτής εξηγεί τους στόχους του παιχνιδιού, τι πρόκειται δηλαδή να εξεταστεί και για ποιο λόγο. Παρουσιάζει τους κανόνες του παιχνιδιού (αριθμό παικτών οι οποίοι προσφέρονται εθελοντικά, τι θα κάνουν, τη χρονική διάρκεια, αναθέτει στην υπόλοιπη ομάδα ρόλο παρατηρητή για την καταγραφή στοιχείων) και παρουσιάζει το πλαίσιο της ιστορίας που έχει δημιουργήσει, δίνοντας στοιχεία για τον κάθε ρόλο. Οι συμμετέχοντες επιλέγουν ρόλους (κάθε ρόλος μπορεί να παίζεται από περισσότερα του ενός άτομα). Οι παίκτες συνεδριάζουν μόνοι, προκειμένου να συζητήσουν και να αποφασίσουν για τη μελλοντική τους συμπεριφορά. Ο εκπαιδευτής τους εξηγεί ότι πρέπει να αφεθούν να αντιδράσουν αυθόρμητα, ανάλογα με την εξέλιξη του παιχνιδιού, ακόμα και να διαφοροποιήσουν την αρχική τους στάση, ανάλογα με την εξέλιξη των υπολοίπων παικτών. Στη συνέχεια οι παίκτες υποδύονται τους ρόλους τους και οι παρατηρητές καταγράφουν. Μόλις τελειώσει το παιχνίδι οι συμμετέχοντες σχολιάζουν την εμπειρία που βίωσαν και οι παρατηρητές ανακοινώνουν όσα κατέγραψαν. Ο εκπαιδευτής σχολιάζει και συνθέτει όλες τις απόψεις και τις συνδέει με το διδακτικό αντικείμενο. Η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης στην ομάδα είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να πραγματοποιηθεί παιχνίδι ρόλων, άρα ο εκπαιδευτής το χρησιμοποιεί μόνον όταν η ομάδα έχει γνωριστεί καλά και υπάρχει ανάλογο κλίμα.

Πλεονεκτήματα

- Πλήρης ενεργοποίηση εκπαιδευομένων
- Έκφραση συναισθημάτων
- Ανάπτυξη δεξιοτήτων διαπραγμάτευσης και επικοινωνίας
- Επανεξέταση αντιλήψεων και συμπεριφορών και πιθανή αλλαγή στάσεων

Μειονεκτήματα

- Η επιτυχία του εξαρτάται από τη δημιουργικότητα και τη διάθεση των εκπαιδευομένων
- Καλή γνώση αρχών επικοινωνίας και δυναμικής της ομάδας από τον εκπαιδευτή
- Η αλλαγή στάσεων μπορεί να είναι προσωρινής διάρκειας

ΣΤ.9. Ομάδες εργασίας

Περιγραφή-προδιαγραφές

Οι εκπαιδευόμενοι κατανέμονται σε υπο-ομάδες και ανταλλάσσουν εμπειρίες ή εκπονούν ασκήσεις για ένα συγκεκριμένο θέμα. Η εργασία σε ομάδες αποτελεί την κατεξοχήν εκπαιδευτική τεχνική στην εκπαίδευση ενηλίκων που μπορεί να εφαρμόζεται σε κάθε φάση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και για όλα τα αντικείμενα διδασκαλίας. Προέχει η ποιότητα της συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευομένων, το κλίμα της ομάδας και τα αποτελέσματα που προκύπτουν, ανεξάρτητα από τη βαρύτητα του θέματος.

Ο εκπαιδευτής πρέπει να έχει εμπιστοσύνη στις δυνατότητες των εκπαιδευομένων, να τους παραχωρεί πρωτοβουλίες και αυτενέργεια, να μην έχει την τάση και την ανυπομονησία να καθορίζει και προβλέπει τα πάντα.

Οι προδιαγραφές για την αποτελεσματική λειτουργία των ομάδων εργασίας είναι οι εξής: **σύνθεση μελών** (ιδανικός αριθμός τα 5 άτομα, συγκρότηση και σύνθεση ανάλογα με τις ανάγκες του εκπαιδευτικού προγράμματος, αλλαγή σύνθεσης σε κάποιες περιπτώσεις για ανάπτυξη συνεργασίας μεταξύ όλων των μελών της ευρύτερης ομάδας), **στόχοι και οδηγίες** (σαφήνεια στόχων εκ μέρους του εκπαιδευτή, γραπτές οδηγίες, καθορισμένος χρόνος εργασίας, κατανομή ομάδων στο χώρο, ορισμός συντονιστή που είναι διαφορετικός κάθε φορά), **παρακολούθηση των ομάδων** (ο εκπαιδευτής επαγρυπνεί για την καλή λειτουργία τους, δίνει σε καθεμία διευκρινήσεις, εμπνυχώνει τα μέλη, τους υπενθυμίζει το χρονικό όριο, χωρίς όμως να

παρεμβαίνει στη δουλειά τους), *παρουσίαση από τις ομάδες-σύνθεση* (σημαντικό στάδιο της ομαδικής εργασίας, ο εκπαιδευτής φροντίζει για την ενεργητική ακρόαση από όλα τα μέλη, συντονίζει τη συζήτηση σχολιασμού, συνθέτει τις απόψεις για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Πλεονεκτήματα

- Ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευομένων
- Επικοινωνία, ελευθερία έκφρασης, αλληλοϋποστήριξη εκπαιδευομένων
- Καλλιέργεια ομαδικού πνεύματος

Μειονεκτήματα

- Γνώσεις αρχών επικοινωνίας και δυναμικής ομάδας, καθώς και προδιαγραφών ομάδων εργασίας από τον εκπαιδευτή

Ε. Σχεδιασμός διδακτικής ενότητας

Τα βασικά σημεία που πρέπει να συνεκτιμώνται προκειμένου να σχεδιαστεί μία διδακτική ενότητα είναι τα ακόλουθα:

1. Μελέτη και αξιοποίηση στοιχείων (χαρακτηριστικά εκπαιδευομένων, ανίχνευση γνώσεων και δεξιοτήτων, χρονική διάρκεια, διαθέσιμη υποδομή)
2. Διατύπωση διδακτικών στόχων (σε επίπεδο γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων)
3. Καθορισμός και οργάνωση περιεχομένου (καθορισμός υποθεμάτων και χρονική κατανομή τους)
4. Επιλογή εκπαιδευτικών τεχνικών και μέσων. Η επιλογή εκπαιδευτικών τεχνικών προκύπτει κάθε φορά από την εκτίμηση των επιδιωκόμενων στόχων, του περιεχομένου της διδακτικής ενότητας, των βασικών χαρακτηριστικών των εκπαιδευομένων, του διαθέσιμου χρόνου, των δυνατοτήτων εφαρμογής κάθε τεχνικής (σε επίπεδο υποδομής, εκπαιδευομένων και εκπαιδευτή). Η επιλογή εκπαιδευτικών μέσων είναι αποτέλεσμα αντίστοιχων συνεκτιμήσεων με αυτές που καθορίζουν την επιλογή εκπαιδευτικών τεχνικών.
5. Σχεδιασμός της αξιολόγησης της διδακτικής ενότητας σε σχέση με τους διατυπωμένους στόχους της. Η αξιολόγηση αφορά όχι μόνο το βαθμό απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων εκ μέρους των εκπαιδευομένων, αλλά και όλες τις υπόλοιπες παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας (εκπαιδευτής, εκπαιδευτικό υλικό, υποδομή κ.ά.).

Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων, λοιπόν, αποτελεσματική μάθηση εξασφαλίζεται μόνον υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, οι οποίες συνεπάγονται και συγκεκριμένο τρόπο λειτουργίας των εκπαιδευτών, καθιστώντας το ρόλο τους σύνθετο και απαιτητικό. Για να αντεπεξέλθουν στο έργο τους, οι εκπαιδευτές πρέπει να διαθέτουν συγκεκριμένα προσόντα (γνώσεις και δεξιότητες σε θέματα εκπαίδευσης ενηλίκων, δυναμικής ομάδας, αξιολόγησης κ.ά. και θετική στάση ως προς την ενεργητική και συμμετοχική εκπαίδευση), αλλά και προσωπικές ικανότητες. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τις ραγδαίες εξελίξεις στο πεδίο της δια βίου μάθησης και της εκπαίδευσης ενηλίκων σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, καθιστούν τη συστηματική επιμόρφωση και εξειδίκευση των εκπαιδευτών ενηλίκων καθοριστικό παράγοντα για την επιτυχή άσκηση του ρόλου που αναλαμβάνουν. Η εκπαίδευσή τους με στόχο την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων και τη διαμόρφωση στάσεων μπορεί να τους ενισχύσει στο έργο τους, αλλά και να συμβάλει στην προσωπική τους ανάπτυξη και ολοκλήρωση.

Από όλα τα προαναφερθέντα, καταδεικνύεται αφενός η πολυπλοκότητα του πεδίου της εκπαίδευσης ενηλίκων και αφετέρου οι ιδιαίτερες απαιτήσεις που συνεπάγεται ο ρόλος τόσο των εκπαιδευτών όσο και αυτών που σχεδιάζουν και υλοποιούν εκπαιδευτικά προγράμματα για ενηλίκους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βεργίδης Δ. (επιμ.) (2003) *Εκπαίδευση ενηλίκων. Συμβολή στην εξειδίκευση στελεχών και εκπαιδευτών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
2. Γαλάνης, Ν. (1993). *Ψυχολογία της (επι)μόρφωσης ενηλίκων*. Αθήνα: Παπαζήσης
3. Κόκκος Α.(επιμ.), (2002) *Διεθνής Συνδιάσκεψη για την εκπαίδευση ενηλίκων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
4. Κόκκος, Α. (2005). *Εκπαίδευση Ενηλίκων. Ανιχνεύοντας το πεδίο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

5. Χασάπης, Δ. (2000). *Σχεδιασμός, Οργάνωση, Εφαρμογή και Αξιολόγηση Προγραμμάτων Επαγγελματικής Κατάρτισης. Μεθοδολογικές αρχές και κριτήρια ποιότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
6. Cougou, S. (2000). *Τα βασικά "εργαλεία" του εκπαιδευτή ενηλίκων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
7. Douglas, T. (1997). *Η επιβίωση στις ομάδες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
8. Jaques, D. (2004). *Μάθηση σε ομάδες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
9. Noye, D. (1999). *Πρακτικός οδηγός του Εκπαιδευτή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
10. Rogers, A. (1999). *Η εκπαίδευση Ενηλίκων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
11. Satir, V. (1995). *Ανθρώπινη επικοινωνία*. Αθήνα: Δίοδος.
12. Satir, V. (1989). *Πλάθοντας ανθρώπους*. Αθήνα: Κέδρος.